

Історія України

УДК 94(477)"08/11"

Д. Г. Руднік

КНЯЗІВСЬКА ВЛАДА Й БОЯРСТВО ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСІ

У роботі розглядаються взаємини князівської влади й місцевого боярства в різних регіонах Південно-Західної Русі княжої доби. Виявляються чинники, які сприяли досягненню переваги однієї чи іншої сторони. Також прослідковується роль боярських верств у політичній організації кожної землі, вплив на вікові збори та зовнішню політику княжих династій. Показано незмінність відносин між князівською владою й боярськими верствами з плином часу. Хронологічно розглядається період з XI до XIII ст., до фактичного розпаду Київської Русі.

Ключові слова: князівська влада, боярство, боротьба за владу.

Київська Русь являла собою складну систему, де взаємодіяли князівська влада, боярська верства й вічова організація, а також кочові конфедерати Русі. Не згасає науковий інтерес до виявлення співвідношення між цими компонентами в політичному житті країни, а також в організації її управління.

В історіографії дореволюційної та радянської доби подібна тематика розглядалася побіжно, хоча укріпленню князівської влади в окремих землях й приділялося достатньо уваги. В цілому такі погляди підлягали короткому слідуванню розробленими науковцями концепціям: договірної, монархістської, федералістської та іншим. Вперше відмінні риси розвитку провідних верств населення Київської Русі від західноєвропейських країн виявив М. П. Павлов-Сільванський [1].

Розглядалися й регіональні особливості розвитку боярства. Так, на думку Н. Н. Корінного, велика лояльність до князівської влади переяславського боярства була зумовлена прикордонним положенням князівства [2]. Не дуже велику активність проявляло й чернігівське боярство [3]. Роль київського боярства докладно дослідив М. С. Грушевський [4]. Щодо галицького та волинського боярства, то маємо фундаментальну працю К. А. Софроненко [5]. Також сучасні вітчизняні вчені надрукували праці з даної тематики [6–9]. Проте, далеко не всі питання, пов'язані з історією розвитку боярської верстви в окремих землях-князівствах, набули свою остаточну вирішеність, що й обумовило проблему нашого пошуку.

В цілому, слід зазначити, що боярство південно-західних земель Київської Русі йшло по шляху розвитку, обумовленому феодалізацією країни, яка в різних регіонах відрізнялася своїми темпами. Найбільш інтенсивно процес феодалізації відбувався в Руській землі (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина). На думку М. Ф. Володимирського-Буданова, боярська влада переважала над князем і вічем у наступних землях: Галицькій, Волинській і Київській. У Суздальській, Рязанській і Чернігівській землях наприкінці XII ст. мала перевагу князівська влада [10, с. 83, 90].

Київ так і не став надбанням якоїсь однієї з гілок розгалуженого роду Рюриковичів. Боротьба князів з різних династій не була успішною без опору на місцеве боярство. Без сумніву, київські боярські верстви відігравали значну роль, як у вічових зборах, так і в складенні "ряду" з претендентами на великокняжий стіл. Проте й народні збори могли зіграти вирішальну роль. За думкою Т. Л. Вілкул, до них зверталися іноді було небезпечно. Особливо це проявилось після політичних потрясінь (поразка в боротьбі з половцями в битві на річці Альті) [11, с. 73].

Р. М. Лашенко зазначає, що скликати віче без доцільних причин було "небезпечно", бо народ не терпів "зловживань з його волі". Віче само по собі "занадто складний орган, щоб керувати землею, народу потрібний князь" [12, с. 102, 108].

Князівський адміністративний апарат складався з бояр і дружинників. На посади призначались ті, хто був поруч із князем. Не остання роль залежала від приналежності посадовця до старшої чи молодшої дружини. М. С. Грушевський вважає, що "...виникла ідея рівності князів і їх неслужебності... князь не може бути нічим слугою, бодай в теорії... боярин хоч би й найславніший все зістається лише "підручним", слугою князя" [4, с. 194].

Сила київського боярства особливо проявлялась при слабких князях. Сильні династії спирались на свої доменальні володіння й на союзників, тобто на "підручників". На нашу думку, практика надання уділів (тимчасових) у Київській землі своїм прибічникам після захоплення влади допомогла стримати в покорі боярські верстви. Київські бояри та дружина контролювали і спрямовували повсякденну діяльність князя, який у свою чергу не був обмежений будь-якими установами, але змушений був радитися з ними [13, с. 272].

Відносно Київщини історики стверджують, що вона так і не створила окремого князівства. Великий вплив на політичні справи численної й багатой аристократії, особливо на можливість князівських династій закріпитися в Києві. Б. О. Рибаків зазначає, що головною силою в київському князівстві було боярство, яке укладало з князями “ряд” і запровадило “цікаву систему дуумвірату”, яка протрималася другу половину XII ст. До Києва одночасно запрошувались князювати представники ворогуючих династій, “почасти усувалися усобиці й встановлювалася відносна рівновага” [14, с. 311]. М. С. Грушевський підкреслює: “Не буди спроможною до самоуправи, громада не спромоглась і на якісь, по-теперішньому кажучи, конституційні змагання” [15, с. 294].

У зв’язку з відносно частими змінами київських володарів волості, які великі князі надавали своїм підручним, постійно змінювали свої кордони. Більшість таких волостей знаходилась у землі полянській, що обумовлювалося невеликою відстанню від столиці [15, с. 297].

Зосередженість у старій землі полян на південь від Києва великої кількості старих боярських вотчин з укріпленими замками була однією з особливостей внутрішнього устрою землі [14, с. 308].

Іншою особливістю була наявність у розпорядженні київських князів резервів кінних дружин, “близьких по положенню до дворянства”. Маються на увазі чорні клобуки, до складу яких входили торки, берендеї й печеніги, а згодом – і половці [14, с. 297]. Такі ж кінні загони мали чернігівські і переяславські князі.

Політична воля київського боярства проявилася в протистоянні з князем Юрієм Долгоруким. Падінню його авторитету сприяла низка його політичних поразок: взяття в полон князя Івана Берладника, протистояння з чернігівськими князями, вигнання з Новгороду його сина Мстислава. Головною “провиною” князя історики називають протистояння саме з київським населенням, відмова підписати “ряд”: “Юрій став першим київським князем, який за чверть століття не зробив цього” [16, с. 351–355]. Така ситуація призвела до появи боярської змови та отруєння Юрія. Дана точка зору підтримується багатьма істориками, хоча викликає суперечності через різний опис у літописах [8, с. 229; 17, стб. 489; 18, с. 88].

Важливі норми міжкнязівських відносин приймалися лише на з’їздах князів, що не мали ні чіткої компетенції, ні періодичності скликання. Вперше князівські з’їзди почали збиратися після смерті Ярослава Мудрого. На думку В. В. Момотова, князівські з’їзди, як важливий елемент публічної влади, стали після смерті Ярослава Мудрого “частиною державності”. Ефективність виконання прийнятих рішень забезпечувалася тим фактичним впливом, що міг зробити “князь на своїй території” [19, с. 85].

Слід зазначити, що давньоруське право формувалося як стихійно, так і цілеспрямовано. Окремі його положення розроблялися на з’їздах, нарадах [20, с. 79]. П. П. Толочко зауважує: “Практика князівських з’їздів-снемів була започаткована у зв’язку з необхідністю вироблення давньоруського законодавства” [21, с. 212]. Дійсно, у 1072 р. князі з боярами і представниками церкви затвердили у Вишгороді “Правду Ярославиичів”. “Правда оуставлена роуської землі, егда ся съвокоупиль Изяславъ, Всеволодъ, Святославъ, Коснячко, Перенъгъ, Микыфоръ Кыянинъ, Чюдинъ, Микула” [21, с. 80].

Наприклад, стаття “о резах” була ухвалена на з’їзді, в якому брали участь не князі, а представники їх адміністрації. Про це свідчить “Руська Правда”. Стаття 48: “Володимърь Всеволодичъ, по Святополцъ, созва дружину свою на Берестовъмъ: Ратибора Киевського тысячьского, Прокопью Бълогородьского тысячьского, Станислава Переяславьского тысячьского, Нажира, Мирослава, Иванка Чюдиновича Олгова мужа, и оуставили до третьяго ръза, оже емлетъ въ треть куны; аже кто возметь два ръза, то то ему исто; паки ли возметь три ръзы, то иста ему не взятии” [23, с. 97].

Слушно є думка М. П Павлова-Сільванського про те, що жоден намісник та боярин не зробився князем в Київській Русі, на відміну від Західної Європи, де відбувся процес узурпації влади місцевими феодалами [1, с. 97]. Традиція настільки сильною, що навіть у 1613 р. після тривалих дискусій у Боярській думі на царство в Русі був обраний близький нащадок Рюриківичів, аби не повторювати помилок з практикою царювання бояр [24, с. 30].

Боярська верства могла поповнюватися. Так це сталося з кочовими конфедератами Поросся. Боярська верства формується під впливом половецького населення, яке проникає на територію Русі, зокрема Галичини. З нього поступово формується службове середовище і включається в місцеву верхівку. Найвідомішими є рід Чагрів (Чагровичів), що прийшовши за часів Ярослава Осмомисла, набув великого політичного впливу і матеріального багатства [7, с. 46].

Справа в тому, що в Пороссі київські князі надали землі залежним представникам кочових орд. Їхня аристократія знаходилася у васальних зв’язках з київськими князями. Вона новим князям присягала особисто. Для керівництва цими військовими формуваннями ставили молодих та енергійних князів та бояр, як правило, на один або кілька походів (на декілька років). Кочові васали радилися з київськими князями, проте участі в політичному житті Києва не приймали [25, с. 87–88].

Інше князівство – Переяславське, спочатку було другим за значенням у державі. Виділення Переяславщини в окреме князівство стало можливим у результаті складання тут “апарату управління”, який підкорив основну територію цієї області та спроможного самостійно здійснювати державну політику. Ще одна причина відокремлення Переяслава полягала в головній ролі у відбитті половецьких вторгнень [26, с. 125].

В. В. Мавродін, у свою чергу, головну роль у відділенні Переяслава відводить боярству. Він говорить, що головною метою бояр було бажання організуватися для експлуатації місцевого населення та закріпити за собою панівне становище в землі, що було важливо для встановлення торгових зв’язків. Київ для боярства був сильнішим та ближчим, що в умовах постійних набігів кочовиків мало велике значення. Для Києва така ситуація стала вигідною, адже це призвело до зміни торгових шляхів – Чернігів тепер змушений ширше використовувати Дніпровський шлях, що призводить до збагачення київського князя, а разом з ним й

боярства. Переяслав перетворився на форпост Києва від кочовиків, а престол став щаблем для князя перед отриманням київського столу [27, с. 195–196].

Особливістю політичного розвитку Переяславщини М. П. Кучера називає тривале її перебування під опікою київських князів, при цьому переяславські князі часто після звільнення київського столу ставали князями київськими. Боярство у землі не проявляло опозиційних тенденцій по відношенню до князівської влади. Постійна небезпека половецьких вторгнень та організація походів князів для їх відбиття позбавили бояр можливості поклатися на власні сили [26, с. 135].

Переяславський князь в керівництві територією спирався на бояр, як найближчих сподвижників, що оточували його протягом життя. Бояри ставали тисяцькими, посадниками та намісниками в містах, часто виконували дипломатичні доручення, формували дорадчий орган при князі [2, с. 91, 96].

Чернігівське князівство провадило активну зовнішню політику, а його князі намагалися затвердити свою владу в інших землях. Існує думка, що така політика була до вподоби всім верствам населення князівства. Вона й здобувала лояльність місцевого боярства по відношенню до князівської влади, яке не відрізнялося значною активністю [9, с. 129]. За словами В. В. Мавродіна, цьому сприяло прагнення місцевих бояр відокремитися від Києва, що укріплювало Ольговичів та підсилювало їх самостійність, бояри намагалися отримати свого самостійного князя та князівську лінію [27, с. 193–194].

Розклад політичних сил у Чернігівщині суттєво вплинув на спроби Ольговичів закріпитися в галицьких і волинських землях, які вони отримали як спадщину. Чернігівське й новгород-сіверське боярство в цілому було лояльним до князівської влади. Проте боротьба в спадкових землях призвела до повної поразки Ольговичів, династія прогала в політичних суперечностях з боярами Галичини: “Князів же, що були схоплені, – Романа, Святослава і Ростислава, – угри хотіли одвести до короля. Але галичани просили їх, щоб вони їх повісили задля помсти. І угри, переконані будши великими дарами, згодилися. Князі оддані були на повішення, місяця вересня” [28, с. 16; 9, с. 120]. М. С. Грушевський називає цю подію нечуваною в історії давньої Русі, додає також, що князів перед стратою ще й били [4, с. 28].

А. К. Зайцев вважає, що боротьба за владу була спричинена прагненням феодалів Чернігівської землі до збільшення феодальної ренти, її перерозподілу на їх користь за рахунок сусідніх земель, що часто призводило до зіткнення з феодалами інших князів [3, с. 128].

Найсильніше антикнязівська боротьба боярства проявилася на території Галицько-Волинського князівства. Головна особливість князівства полягає в різниці формування стану феодалів та їх стосунків з князівською владою на території Галичини та Волині до та після об'єднання земель в одне князівство. Відмінності зумовлені, за словами К. А. Софроненко, шляхом отримання земельних наділів боярами Галичини і Волині. У першому випадку – зростання крупного вотчинного землеволодіння випереджає створення князівського домену. Боярство Галичини є нащадками старої родоплемінної знаті, яка захоплювала стародавні городища та землі сільських общин. Землевласники фактично розпоряджались своїми володіннями на власний розсуд [5, с. 23].

На території Волині ситуація була протилежною – князівське землеволодіння було організуючою силою феодальних володінь краю. Процес виділення феодалів з родоплемінної знаті на території Волинської Русі відбувався повільніше, що сприяло переважаючому становищу князівського домену [5, с. 35]. Бояри отримували землі шляхом пожалувань від князя, що сприяло їх згуртованості навколо князя. Волинські феодала представляли собою соціальну опору князівської династії. У Волині домен князя, який об'єднав навколо себе боярське землеволодіння, створив єдину феодальну поземельну систему, що створювало основу потужної політичної влади князів [5, с. 40].

Окремо історики зупиняються на невирішеності питання про шляхи отримання земель галицькими феодалами. М. Ф. Котляр називає головними джерелами землеволодіння “кормління”, захоплення вільних земель у сільської общини та пожалування князя. Історик не погоджується з В. Л. Янініним, який називає купівлю головним джерелом наростання земельної власності боярства, що було поширеним явищем в XII і XIII ст. М. Ф. Котляр не поширює це явище на території південноруських земель [6, с. 106].

Окрім питання про земельні відносини князя та бояр у Галицько-Волинському князівстві, дослідники розкривають політичну роль боярства. М. Ф. Котляр називає галицьких бояр історичним феноменом, якого не знали інші землі Південної Русі, дещо схожими були бояри Новгороду [29, с. 90]. Галичани часто проявляли політичну волю, яка проявлялася в запрошенні або вигнанні князя зі столу.

Князь Ярослав Володимирович, син засновника Галицького князівства, не зможе без згоди своїх “передніх мужей” кроку ступити на власній землі. Син Ярослава Володимир через спроби позбавитися опіки бояр втратив престол, який повернути зміг лише за допомоги зовнішніх сил [6, с. 106].

Не можна не оминати увагою прикликання на галицький престол сина Івана Берладника Ростислава зі Смоленська, який мав би стати інструментом в збройній боротьбі проти угрів. Н. Молчановський припускає, що таким чином боярська партія сподівалася отримати для себе підтримку серед населення проти чужеземців. Однак, бояри керувалися лише власними інтересами, побачивши неспроможність вигнати угрів, вони одразу зрадили нового князя. Правління князя Романа Мстиславича позначилося “екзекуціями над боярами які доводить, що Роман не дозволяв в окраїнних місцях розвиватися помісній владі цієї верстви” [30, с. 82].

Після смерті Романа галицькі бояри стали грати деструктивну роль, сприяючи руйнуванню Галицько-Волинського князівства, беручи участь у князівських міжусобицях за галицьку спадщину [29, с. 99].

Сила галицьких бояр сприяла тому, що один з них навіть зміг отримати княжий стіл “Боярин Володислав вернувся до Галичини й зміг зробити те, чого не удавалося ще нікому: “Воѣха в Галичь и вокняжи ся и сѣде на столѣ”. Проте його спроба княжити в Галичі принесла нещастя всьому його роду:

“нашедь зло племени своему и дѣтемъ своимъ княжения дѣля” – всі князі були не ласкаві до дітей Володислава за його сміливий вчинок” [4, с. 29].

Таким чином, можна констатувати, що в різних землях Південно-Західної Русі взаємини між князівською владою й боярськими верствами з плином часу практично не змінювались. Так, спроби з'єднання галицької й волинської земель традиційно починалися з Волині, де боярство було лояльним до князівської влади. Лише в Переяславі напередодні монгольської навали князівська влада зникає. Навіть обороною міста керує єпископ. Суттєві зміни спостерігаються лише після встановлення монгольської системи правління.

У наступних працях слід розглянути роль місцевого боярства в часи приєднання південно-західних земель колишньої Київської Русі до складу Великого князівства литовського.

Джерела та література

1. Павлов-Сильванский Н. П. Феодализм в России / Н. П. Павлов-Сильванский – М. : Наука, 1988. – 542 с.
2. Коринный Н. Н. Переяславская земля, X – первая половина XIII века / Н. Н. Коринный. – К. : Наукова думка, 1992. – 312 с.
3. Зайцев А. К. Черниговское княжество X–XIII в.: избранные труды / Алексей Зайцев. – М. : Квадрига, 2009. – 226 с.
4. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – Т. 3. – К. : Наукова думка, 1993. – 592 с.
5. Софроненко К. А. Общественно-политический строй Галицко-Волинской Руси XI–XIII вв. / К. А. Софроненко. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1955. – 140 с.
6. Котляр М. З історії боярського землеволодіння на Русі XII–XIII ст. / Микола Котляр // Україна в Центрально-Східній Європі, 2013. – №12. – С. 97–110.
7. Петрик А. М. Боярство галицько-Волинської держави (XI–XIV ст.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Петрик Андрій Михайлович. – Львів, 2007. – 304 с.
8. Толочко О. П. Київська Русь / О. П. Толочко, П. П. Толочко. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1998. – 353 с.
9. Бодрухин В. М. Українська державність удільної доби (XII–XIV ст.) / В. М. Бодрухин. – Луганськ : Вид-во СНУ імені Володимира Даля, 2002. – 304 с.
10. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д. : Феникс, 1995. – 639 с.
11. Вілкул Т. Л. Віче в паралельних повідомленнях літописів / Т. Л. Вілкул // Український історичний журнал. – 1998. – № 4. – С. 70–81.
12. Лашенко Р. Лекції по історії українського права / Р. Лашенко. – К.: Україна, 1998. – 254 с.
13. Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі / С. В. Юшков. – К. : Наукова думка, 1992. – 352 с.
14. Рыбаков Б. А. Рождение Руси / Борис Рыбаков. – М.: “Аиф Принт”, 2004. – 447 с.
15. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – Т.2. – К. : Наукова думка, 1992. – 633 с.
16. Карпов А. Ю. Юрий Долгорукий / Алексей Карпов. – М.: Молодая гвардия, 2006. – 430 с.
17. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – М. : “Языки русской культуры”, 1998. – 648 с.
18. Густынская летопись // Полное собрание русских летописей. – СПб. : “Дмитрий Булавин”, 2003. – Т. 40. – 202 с.
19. Момотов В. В. Формирование русского средневекового права в XI – XIV вв.: Монография / В. В. Момотов. – М. : ИКД “Зерцало”, 2003. – 416 с.
20. Демиденко Г. Г. История учений о праве и государстве. Курс лекций, прочитанных в Национальной юридической академии Украины им. Ярослава Мудрого / Г. Г. Демиденко. – Харьков : Факт, 2003. – 383 с.
21. Толочко П. П. Київська Русь / П. П. Толочко. – К. : Абрис, 1996. – 360 с.
22. Краткая Русская Правда // Тихомиров М. Н. Пособие для изучения Русской Правды. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1953. – С. 75–86.
23. Пространная русская Правда // Тихомиров М. Н. Пособие для изучения Русской Правды. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1953. – С. 87–112.
24. Козляков В. Н. Михаил Федорович / Вячеслав Козляков. – М. : Молодая гвардия, 2004. – 346 с.
25. Плетнева С. А. Половцы / С. А. Плетнёва. – М. : “Наука”, 1990. – 208 с.
26. Кучера М. П. Переяславское княжество / М. П. Кучера // Древнерусские княжества X–XIII вв. – М. : “Наука”, 1975. – С. 118–144.
27. Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века) / В. В. Мавродин. – СПб. : “Наука”, 2012. – 420 с.
28. Галицько-Волинський літопис / [упорядник Р. М. Федорів]. – Львів : “Червона калина”, 1994. – 255 с.
29. Котляр М. Данило Галицький. Біографічний нарис / Микола Котляр. – К. : Видавничий дім “Альтернативи”, 2002. – 328 с.
30. Молчановский Н. Очерк известий о подольской земле до 1434 года (Преимущественно по летописям) / Н. Молчановский. – К., 1885. – 424 с.

Рудник Д. Г. Княжеская власть и бояре Юго-Западной Руси

В данной работе рассматриваются взаимоотношения княжеской власти и местных бояр в разных регионах Юго-Западной Руси княжеской эпохи. Определяются факторы, которые способствовали достижению преимуществу той или иной стороны. Также прослеживается роль боярских сословий в политической организации каждой земли, влияние на вечевые собрания и внешнюю политику княжеских династий. Показана неизменность отношений между княжеской властью и боярскими сословиями с течением времени. Хронологически рассматривается период с XI до XIII в., до времени фактического распада Киевской Руси.

Ключевые слова: княжеская власть, боярство, борьба за власть.

Rudnik D.G. Princely power and boyars in South-Western Rus

The article examines the relationship of princely power and local nobility in various regions of South-Western Rus principality. The factors that contributed to the advantages of one or the other side are identified. Also the role of boyars layers in the political organization of each land, the impact on veche meetings and foreign policy of princely dynasties are traced. The immutability of relationship between the princely power and boyar estate over the time is shown. The period from the XI to the XIII century prior to the actual collapse of Kievan Rus is considered chronologically.

Keywords: princely power, boyars, power struggles.